

ТРАНСФАРМАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У АПОВЕСЦІ У. КАРАТКЕВІЧА “ДЗІКАЕ ПАЛЯВАННЕ КАРАЛЯ СТАХА”

У артыкуле на прыкладзе аповесці У. Караткевіча разглядаецца функцыянаванне самага нашыранага прыёму структурна-семантычнага змянення фразеалагізмаў – замены кампанента фразеалагізма іншым словам. Адзначаецца, што выкарыстанне фразеалагічных адзінак, трансфармаваных шляхам замены кампанента, не толькі ўдакладняе значэнне ўзальнага фразеалагізма, але і павялічвае эмацыянальнасць мастацкага тэксту, стварае неабходны стылістычны эфект.

Мастацкі тэкст валодае і лінгвістычнымі, і літаратуразнаўчымі характарыстыкамі, таму выкарыстанне ў ім пэўных моўных сродкаў падначалена задачам стварэння адпаведнага мастацкага вобраза. У гэтай сувязі вывучэнне фразеалагічных адзінак у функцыянальна-стылістычным аспекце з'яўляецца адным з актуальных напрамкаў даследавання ў сучаснай беларускай фразеалогіі і заслугоўвае асаблівай увагі з боку навукоўцаў. Эстэтычная роля фразеалагічных сродкаў вызначана закладзенай у іх вобразнай метафарычнасцю і эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, а таксама ўменнем аўтара адабраць патрэбны матэрыял і ўвесці яго ў кантэкст.

З'яўляючыся моўнымі адзінкамі, а не адзінкамі маўлення, фразеалагізмы часцей за ўсё ўводзяцца ў твор без змены іх значэння, у гатовай і сталай форме, таму што “глабальнымі прыкметамі фразеалагічных адзінак з'яўляюцца іх узнёўляльнасць, устойлівасць і агульнавядомасць. <...> Устойлівасць, г. зн. абмежаванасць у спалучальнасці кампанентаў, іх пастаянства, як пастаянства глабальнага значэння” [1, с. 14].

Аднак існуюць іншыя магчымасці ва ўжыванні фразеалагізмаў, чым простае ўзнёўленне іх у гаворцы ці літаратурных тэкстах. Справа ў тым, што пісьменнікі нярэдка творча апрацоўваюць агульнавядомыя фразеалагізмы, каб дасягнуць яшчэ большай вобразнасці і непаўторнасці мастацкага слова. Фразеалагічныя адзінкі не з'яўляюцца застылымі і нязменнымі для аўтараў, яны знаходзяць у іх бясконцыя магчымасці для семантычнага абнаўлення. Фразеалагічнае багацце мовы ажывае дзякуючы таленавітым пісьменнікам, публіцыстам і становіцца крыніцай новых мастацкіх вобразаў, жартаў, нечаканых каламбураў, у аснове якіх абыгрываюцца ўстойлівыя выразы. Творчая апрацоўка фразеалагізмаў надае ім новую экспрэсіўную афарбоўку, узмацняючы іх выразнасць, пры гэтым змененыя фразеалагізмы захоўваюць мастацкія вартасці агульнанародных – вобразнасць, афарыстычнасць, рытміка-меладычную ўпарадкаванасць.

Прыкладам удалага выкарыстання аказіянальных фразеалагізмаў у мастацкай літаратуры з'яўляюцца творы Уладзіміра Караткевіча. Без перабольшвання можна сцвярджаць, што У. Караткевіч з'яўляецца адным з самых яркіх пісьменнікаў беларускай літаратуры XX стагоддзя. Яго асаблівай заслугай, на якую ўказваюць усе літаратуразнаўцы, з'яўляецца распрацоўка гістарычнай тэматыкі. “У Беларусі ён выканаў тую гістарычную місію, што Вальтэр Скот у Англіі, Генрык Сянкевіч у Польшчы, Алоіс Грасек у Чэхіі <...> шмат зрабіў для развіцця адраджэнскіх ідэй, для абуджэння нацыянальнай свядомасці беларусаў” [2, с. 3]. У звычайных чытачоў імя У. Караткевіча найперш асацыіруецца з дэтэктыўным жанрам і, у прыватнасці, адным з самых папулярных яго твораў – гістарычна-дэтэктыўнай аповесцю “Дзікае паляванне караля Стаха”, таму менавіта на яе прыкладзе мы паспрабуем разгледзець функцыянаванне індывідуальна-аўтарскіх фразеалагізмаў.

У беларускай фразеалогіі найбольш поўную і разгалінаваную класіфікацыю індывідуальна-аўтарскіх пераўтварэнняў фразеалагічных адзінак прапанаваў І. Я. Лепешаў. Шматлікія стылістычныя прыёмы аказіянальнага выкарыстання фразеалагізмаў ён аб'яднаў у дзве групы. Першая група – структурна-семантычныя змяненні (у гэтым артыкуле мы спынімся на іх), калі парушаецца форма фразеалагізма, закранаючы яго змест. Другая група – семантычныя, пры якіх кампанентны склад фразеалагізмаў застаецца нязменным, а трансфармуецца толькі яго сэнс. “Змяненне структуры, кампанентнага складу фразеалагізма так ці інакш адбываецца на яго семантыцы: фразеалагізм або змяняе сваё значэнне, або атрымлівае сэнсавае прырашчэнне, узбагачаецца дадатковымі асацыятыўнымі ўяўленнямі” [3, с. 220]. Самым пашыраным прыёмам структурна-семантычнага змянення фразеалагізмаў з'яўляецца замена кампанента іншым словам: мядзведжы куток – мядзведжая глупі [4, с. 323]; пускаць на свет – нараджаць на свет [4, с. 335]; цягнуць сок (-і) – цягнуць жыццё [4, с. 340]; даць ляшча – даць лягаса [4, с. 352]; вазіць ваду – вазіць смату [4, с. 371]; стары верабеі – стары бабёр [4, с. 385]; затыкаць горла – замазаць глотку [4, с. 396]; да апошняга дыхання – да апошняга Крыжса [4, с. 400]; складаць рукі – склаўшы ланкі [4, с. 403] і інш.

Аналіз корпуса трансфармаваных адзінак у аповесці “Дзікае паляванне караля Стаха” таксама паказаў, што адным з распаўсюджаных відаў трансфармацыі, які выкарыстоўвае аўтар, з'яўляецца замена аднаго кампанента фразеалагізма на іншае слова або словазлучэнне. Часцей за ўсё гэты від пераўтварэнняў назіраецца сярод дзеяслоўных (працэсуальных) фразеалагізмаў.

З першых радкоў аповесці мы знаёмімся з галоўным героем – вучоным-фалькларыстам Андрэем Беларэцкім, які ў пошуках народных паданняў едзе ў глухі мястэчкі Балотныя Яліны. Глыбока ўсведамляючы сваю нацыянальную прыналежнасць і сацыяльнае прызначэнне, у дарозе ён разважае над філасофскімі пытаннямі “*хто я, якім багам я навінен маліцца*” [4, с. 322]. Узгадвае, што прозвішча яго лічылася польскім, а ў гімназіі “называлі нас, глядзячы на мову бацькоў, «дрэвнейшы ветвыі рускаго племени, чистокровными, истинно русскими людьми». <...> Прапаведавалі б нам гэтую тэорыю да пачатку гэтага стагоддзя – абавязкова б Беларусь перашыбла Германію, а беларусы зрабіліся б першымі фашыстамі на зямлі і пайшлі б

адваёўваць у рускіх, якія не сапраўдныя рускія, жыццёвы абшар, асабліва яшчэ калі б добры Божачка даў нам рогі [4, с. 322]. У сказе можна назіраць трансфармацыю фразеалагічнай адзінкі “рогі адраслі (павырасталі)”, якая мае тлумачэнне “хто-небудзь стаў непакорным, неслухмяным” [6, с. 318]. Кампанент-дзеяслоў “адраслі” са значэннем “дасягнуць у росце якіх-небудзь памераў” заменены на кампанент-дзеяслоў дзеяння “даў” (“уручыць, перадаць з рук у рукі непасрэдна”). Такая замена кампанента неабходна аўтару для дэманстрацыі асабліваасцей мыслення персанажа. На нашу думку, з’яўляючыся сапраўдным патрыётам і валодаючы глыбокімі ведамі па гісторыі, А. Беларэцкі не мог не ўсведамляць, што беларускі народ у сваёй большасці – гэта ціхія, бязвольныя і бяздзейныя сяляне, якія самі не пойдучы адстойваць свае правы, не стануць непакорнымі, адчуваючы на сваёй скуры цяжкі прыгнёт. Галоўны герой з пэўнай іроніяй, уживаючы словы “добры Божачка” і дзеяслоў ва ўмоўным ладзе “калі б даў”, прыходзіць да думкі: магчыма, сітуацыя была б іншай пры ўмове, што вышэйшыя сілы надзялілі б людзей такімі рысамі характару, як рапшчасць, самасвядомасць, гонар, годнасць, самаўпэўненасць. Іронія ў такіх разважаннях бачыцца нам яшчэ і таму, што А. Беларэцкі нібы перакладае адказнасць з людзей, якія няздатныя пастаяць за сябе, на Бога, бо менавіта праз яго народу бракуе некаторых якасцей, але жыццёвая пазіцыя галоўнага героя цалкам супрацьлеглая, і гэта ён даказвае на працягу аповесці сваімі ўчынкамі, калі разблытвае разам з А. Свеціловічам і мясцовымі сялянамі клубок злачыстваў і загадкавых здарэнняў у маентку і яго ваколіцах: *“разбітае (дзікае паляванне – В. К.) рукамі звычайных мужыкоў у першы ж дзень, калі яны трошкі паднапружыліся і наверылі сваім прымхлівым мазгам, наверылі, што нават супраць зданняў можна ўстаць з віламі ў руках”* [4, с. 484].

Трансфармаваныя шляхам замены кампанента фразеалагізмы часта характарызуюць узаемаадносіны паміж персанажамі, напрыклад: *“І такая чыстая, шчырая душа глядзела з вачэй гэтага хлопца (А. Свеціловіча – В. К.), так наіўна, падзіцячаму, ён быў закаханы, што я ў думках даў сабе слова ніколі не перабіваць дарогі яго пачуццю, не перашкаджаць яму, ачысіць яму месца ля дзяўчыны, якую кахаў сам”* [4, с. 432]. Слоўнік тлумачыць сэнс узуальнага фразеалагізма “пераб’ягаць (пераходзіць, пераступаць) дарогу” як “перашкджаць каму-небудзь, апырэд-жваючы ў чым-небудзь і перахопліваючы тое, на што разлічваў іншы” [6, с. 205]. У дадзеным прыкладзе кампанент “пераб’ягаць” са значэннем “бягом пераадолець якую-небудзь прастору” заменены на кампанент “перабіваць” са значэннем “зламаць, пераламаць”. З А. Свеціловічам галоўны герой пазнаёміўся на балі з нагоды паўналецця гаспадыні Балотных Ялін Н. Яноўскай, і гэты малады чалавек “з вельмі прыемным і шчырым тварам” [4, с. 380] адразу яму спадабаўся. Падчас размовы з ім А. Беларэцкі прыходзіць да высновы, што такія людзі, як А. Свеціловіч, “у жыцці <...> нявопытныя, даверлівыя дзеці да сівых валасоў, у служэнні праўдзе – горкія, іранічныя, адданыя да канца, мудрыя і нязломныя” [4, с. 382], таму, ведаючы, што яго новы сябар кахае Н. Яноўскую з юнацтва, прымае рашэнне не перашкаджаць яму ў гэтым пачуцці. Думаецца, галоўны герой інтуітыўна адчувае, што заліцанні да гаспадыні могуць маральна зламаць А. Свеціловіча, бо гэта яго першае і самае чыстае пачуцце да дзяўчыны, якую ён не проста кахае, але і абагаўляе.

Сустрэкаецца замена кампанента антанімічнага характару: *“Я скончыў пасля гімназіі ўніверсітэт і стаў вучоным фалькларыстам. Справа гэтая ў той час толькі пачыналася і лічылася сярод уладу маючых небяспечнай для існуючага парадку. Колькі давалася выкідваць палак з калёс – каб хто толькі ведаў!”* [4, с. 382]. Фразеалагізм “ставіць (устаўляць, соваць, сунуць) палкі (-у) у кола (-ы)” азначае “знарок перапшкяджаць каму-, чаму-небудзь”. У працэсе пераўтварэння кампанент “ставіць (устаўляць, соваць, сунуць)” замяняецца на кантэкстуальна антанімічны дзеяслоў “выкідваць” са значэннем “кідаючы, выдаліць, пазбавіцца ад чаго-небудзь непатрэбнага, лішняга”, а кампанент “кола (-ы)” – на “калёсы” (“конная чатырохколая гаспадарчая павозка”), т. ч. ажыццяўляецца выцясненне таго сэнсу, які быў ва ўзуальнай фразеалагічнай адзінцы першапачаткова, а аказіянальны фразеалагізм набывае значэнне “раз за разам няспынна пераадоўваць шматлікія жыццёвыя цяжкасці”. Варта звярнуць увагу на тое, што такія парныя па антанімічнасці фразеалагізмы адрозніваюцца не толькі семантыкай, але і экспрэсіўным напам’янтаваннем. Калі ўзуальны фразеалагізм “ставіць (устаўляць, соваць, сунуць) палкі (-у) у кола (-ы)” мае адмоўнае значэнне, то трансфармаваны “выкідваць палкі з калёс” відавочна ўспрымаецца пазітыўна, але ў аповесці сустрэкаюцца прыклады аказіянальных адзінак, у якіх экспрэсіўнае напам’янтаванне мяняецца ад пазітыўнага да негатыўнага. Так, дзякуючы трансфармаваным моўным адзінкам вобразна апісваецца не толькі прырода ў час навалыніцы, але і стан галоўнага героя падчас яе: *“Памінаючы ліхам майго знаёмага, які штурхнуў мяне ў гэтку прыгоду, я сказаў фурману, каб ён ехаў хутчэй, і шчыльна закруціўся ў плашч”* [4, с. 327] і *“Нехта аддаў раўніну ў лапы ночы і дажджу”* [4, с. 327]. Матываванаць замены ўзуальных фразеалагізмаў “не памінай (-це) ліхам” у значэнні “ўспамінаючы, не думай дрэнна пра каго-небудзь” [6, с. 172] на “памінаючы ліхам” і “з лап вырваць, вырвацца” ў значэнні “з-пад чыёй-небудзь улады, залежнасці” [5, с. 635] усведамляецца выразна, бо тым самым ствараецца вельмі непрытульная атмасфера падарожжа А. Беларэцкага: халодная ноч, мокры вазок, моцны дождж, чорныя балоты і лес. Такія абставіны і прымусілі героя шукаць прытулку ў маёнтку Балотныя Яліны, першым будынку, які трапіўся на яго шляху.

Прааналізаваўшы моўны матэрыял, можна заўважыць, што ў некаторых выпадках фразеалагізм патрабуе ў адпаведнасці з творчымі задачамі пісьменніка канкрэтызацыі, сітуацыйнага прыстасавання да кантэксту. Выкарыстанне фразеалагічных адзінак, трансфармаваных шляхам замены кампанента, не толькі ўдакладняе значэнне ўзуальнага фразеалагізма, але і павялічвае эмацыянальнасць мастацкага тэксту, стварае неабходны стылістычны эффект.

Спіс літаратуры

1. Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск : Вышэйш. шк., 1978. – 223 с.
2. Верабей, А. Уладзімір Караткевіч : Жыццё і творчасць / Анатоль Верабей. – 2-е выд., дапрац. і выпраўл. – Мінск : Беларуская навука, 2005. – 271 с.

3. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэбны дапаможнік для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.

4. Караткевіч, У.С. Збор твораў. У 25 т. / Уладзімір Караткевіч ; рэдкал.: І. М. Паланейчык [і інш.]. – Мінск : Маст. літ., 2012–2020. – Т. 4 : Аповесці. Легенда : канец 1940-х – 1958 / падрыхт. тэкстаў і камент. Анатоля Вераб'я і Пятро Жаўняровіча ; рэд. тома Віктар Іўчанкаў. – 2013. – 861 с.

5. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1. А–Л. – 672 с.

6. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.

7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : Больш за 65 000 слоў / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко ; афармленне А.М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.